

I

A LA MARCA DE BRETANYA (1079-1095)

Le duché de Bretagne, formé de la péninsule armoricaine et du débouché de la Loire, habité par deux races de langue différente, bas-brétons et gallots, qui se baissaient encore au xie siècle...

FERDINAND LOT

1. EL MIRATGE BRETÓ

Família i pàtria

D'ençà que a començament del segle xvii fou divulgada la biografia d'Abelard,¹ la fantasia pseudohistòrica s'apoderà de la seva figura, entreteixint veritat amb llegenda entorn del filòsof, de la seva obra i de la seva Heloïsa. La recent florida dels estudis medievalistes ha aconseguit restablir en molts punts la veritat;² en altres segueixen acceptats sense discussió els prejudicis tradicionals. Un d'ells és el «celtisme» d'Abelard. No sols hom jutjà bretó aquest pensador, sinó que hom hi veu l'encarnació de l'espirit celta.

Això obeeix, sens dubte, a diverses causes: a la mala interpretació d'unes paraules del mateix Abelard; a l'anacronisme de jutjar amb criteri contem-

¹ L'autobiografia d'Abelard —coneguda des de PETRARCA, *De vita solitaria*, 2, 7, 1, com a *Historia calamitatum*— constitueix la primera de les *Epistolae* que, junt amb altres obres d'Abelard, publicà François d'Amboise amb notes d'André Duchesne (*Quercitanus*) a París l'any 1616. Aquesta edició fou reproduïda per Jean-Paul Migne en el volum 178 de la *Patrologia Latina*. Sobre l'edició Duchesne – D'Amboise, cf. J. MONFRIN, introd. a ABÉLARD, *Historia Calamitatum*. París: Vrin, 1959, p. 31-46; sobre el manuscrit que posseï Petrarca, cf. E. HICKS, introducció a *La vie et les épistres. Pierre Abaelart et Heloys sa fame*, París – Ginebra: Champion – Slatkine, 1991, vol. 1, p. XLVI.

² Cf. *The Cambridge Companion to Abelard*. Edició de J. E. Brower i K. Guilfooy. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

porani les realitats històriques anteriors; al prestigi que en els segles XVIII i XIX assolí tot çò que era celta fins al punt que el diccionari de la llengua francesa hagué d'admetre la paraula *celtomanie*;³ en fi, a l'àmplia audiència que obtingueren els mites romàntics de l'«ànima nacional» i del «geni de la raça».

Influït per l'ambient celtòman, Victor Cousin atribueix als tres filòsofs bretons Roscelin, Abelard i Descartes d'haver contribuït més que ningú a França a l'adveniment de la filosofia i al crepuscle d'allò que Comte anomenaria l'«esperit teològic».⁴ Per Rousselot els tres grans compatriotes bretons Pelagi, Roscelin i Abelard proclamaren la llibertat de pensar i foren perseguits per aquesta causa.⁵ Prejudici semblant inspira Henri Leclercq a jutjar conjuntament els qui ell anomena «heretges bretons». «Hi ha un estudi curiós que caldria fer —diu— sobre aquests bretons herètics. Com Menéndez y Pelayo ho fou amb els seus compatriotes espanyols, Cantù amb els seus compatriotes italians, caldria trobar un historiador indiferent als interessos localistes. De Roscelin a Renan, passant per Abelard i Lamennais, considerant també els epigons que no anomeno, trobaríem uns trets comuns i constants: subjectivisme, vanitat enorme, passió ardent sota aparença de distanciament, més de forma que de fons.»⁶ Tanmateix —tan aventurades són les generalitzacions!—, sabem avui que l'autor del *Discours de la méthode* va néixer a la plàcida Turena i que el corifeu del nominalisme era natural de Compiègne, a la rodalia de París.⁷

³ El *Grand Dictionnaire Universel* de Pierre Larousse defineix *celtomanie*: «Manie de certains savants systématiques qui voyaient dans le celtique l'origine de la plupart de langues de l'Europe, et particulièrement de la langue française, ou même de la langue primitive d'où toutes les autres étaient dérivées.»

⁴ V. COUSIN. *Ouvrages inédits d'Abélard pour servir à l'histoire de la philosophie en France*. París: Imprimerie Royale, 1836, p. IV-V: «Ajoutez qu'Abélard et Descartes ne sont pas seulement français, mais qu'ils appartiennent à la même province, cette Bretagne dont les habitants se distinguent par un si vif sentiment d'indépendance et une si forte personnalité. De là, dans les deux illustres compatriotes, avec leur originalité naturelle, une certaine disposition à médiocrement admirer ce qui s'était fait avant eux et ce qui se faisait à leur temps, l'indépendance poussée souvent jusqu'à l'esprit de querelle, la confiance dans leurs forces et le mépris de leurs adversaires, plus de conséquence que de solidité dans leurs opinions, plus de sagacité que d'étendue, plus de vigueur dans le trempage de l'esprit et du caractère que d'élévation ou de profondeur dans la pensée, plus d'invention que de sens commun; abondants dans leur sens propre plutôt que s'élever à la raison universelle, opiniâtres, aventureux, révolutionnaires.»

⁵ P. ROUSSELOT. *Études sur la philosophie du moyen âge*. París: Joubert, 1840, vol. 1, p. 143. Pelagi era celta, però de les illes Britàniques.

⁶ C. J. HEFELE i H. LECLERCQ. *Histoire des Conciles d'après les documents originaux*. París: Letouzey et Ané, 1912, vol. 5, p. 365; reimpr. Nova York: Olms, 1973.

⁷ F. PICAUVET. *Roscelin, philosophe et théologien, d'après la légende et d'après l'histoire. Sa place dans l'histoire générale et comparée des philosophies médiévales*. París: Alcan, 1911, p. 48.

Els celtistes contemporanis han hagut de renunciar, doncs, a Roscelin i a Descartes. Però el panteó armoricà ofereix encara altres figures, il·lustres també en el pensament i en les lletres, per a formar bona societat amb Abelard. Així, l'autor de *L'âme bretonne* ha pogut escriure: «L'estat natural del celta, la seva funció veritable és la revolta. Penseu en Pelagi, Abelard, Renan, Lamennais, l'anarquista que fou Chateaubriand.»⁸

El celtisme d'Abelard continua essent admès pel seu modern biògraf Jeffrey G. Sikes, qui l'anomena representant «típic» de Bretanya;⁹ i no sols admès, sinó cantat i poetitzat pel renanista Pierre Lasserre: «Abelard és un descendent d'aquells emigrants de les illes que, insubmisos a Roma, foren incapaços de sotmetre's a l'estructura imperial. Restaren, doncs, estrangers a l'excepcional escola de disciplina i d'acció que fou Roma. Habitua'ts a la boira marina i a l'exili incessant, transmeteren a llurs descendents —fins i tot als qui se sentiren atrets per la vida espiritual, tal com ells s'havien sentit atrets per l'oceà— una ànima audaç, de tirat vagabund, delerosa d'espais de llibertat.»¹⁰ Bell retrat de pinzellada romàntica al qual per a ésser perfecte li manca sols un detall, per bé que no petit: la versemblança.

Abelard, en efecte, no es considerava bretó, ni en realitat ho era, i menys encara celta. Pretenem demostrar aquest fet històric prescindint de tota consideració sobre quines són les característiques espirituals celtes, i de si s'adiu o no a Abelard el geni d'indòmita resistència i d'oposició intrèpida, entestada i cega, que Jules Michelet atribueix als bretons.

En la seva autobiografia —la *Historia calamitatum*, a la qual tan sovint haurem de referir-nos—, diu Pere Abelard: «Vaig néixer a la vila fortificada de Le Pallet, bastida a l'entrada de Bretanya, unes vuit milles, em sembla, a l'est de Nantes»,¹¹ «a l'entrada de Bretanya» (*in ingressu minoris Britanniae*). Llavors, com avui —més que avui—, es dividia ètnicament en dues regions: la Bretanya *bretonnante*, de llengua celta, i la Bretanya *gallote*, de

⁸ Ch. LE GOFFIC. *L'âme bretonne*. París: Champion, 1902-1908, vol. 2, p. 119.

⁹ J. G. SIKES. *Peter Abailard*. Cambridge: Cambridge University Press, 1932, p. 3; reimpr. Nova York: Russell & Russell, 1965.

¹⁰ P. LASSERRE. *Un conflit religieux au XIIe siècle. Abélard contre saint Bernard*. París: L'artisan du livre, 1930, p. 94-95. L'autor prossegueix: «Pélage, Abélard, Chateaubriand, La Mennais, Renan, génies critiques, mystiques, lyriques, prophétiques, plus épris de vision que d'action, plus désireux de s'agrandir l'imagination que de s'en servir pour créer et constituer quelque chose, portant dans leur exploration du monde spirituel l'ancestrale attente des tempêtes et des naufrages qu'ils s'étonneraient de n'y pas trouver et qu'ils provoqueraient au besoin.»

¹¹ *Hist. cal.* (Monfrin 8-11): «Ego igitur, oppido quodam oriundus quod in ingressu minoris Britanniae constructum, ab urbe Namnetica versus orientem octo credo miliaris remotum, proprio vocabulo Palatium appellatur.»

llengua francesa.¹² El comtat de Nantes, *gallot*, mantenia la seva personalitat enfront de la Bretanya pròpiament dita: àdhuc en el temps en què el comte de Nantes era la mateixa persona que el duc de Bretanya, els documents distingeixen curiosament en el seu seguici els *Britonnes* dels *Nannetes*.¹³ I encara dins el comtat, la contrada al sud del riu Loira a la qual pertany Le Pallet no és una terra originàriament armoricana, sinó pictavina, que les armes del senyor feudal Nominoë van arrabassar l'any 850 al comtat i a la diòcesi de Poitiers, mal defensats per la feblesa de Carles el Calb, i que llavors va ésser agregada a la diòcesi i al comtat de Nantes.¹⁴ Es tracta, doncs, d'una terra, l'originària d'Abelard, que gairebé no era nantesa i que res no tenia de bretona. Cal no atribuir a Abelard més del que realment afirma. De les seves paraules resulta només que va néixer a les portes de Bretanya, en una comarca de llengua no celta, sinó francesa. Hi afegim: comarca integrada al comtat de Nantes i, per ell, al comtat de Bretanya. Això és tot.

Es justifica, doncs, que Abelard, pesi als celtòmans, no es consideri bretó. Ben al contrari. Parlant de Bretanya, de la llengua bretona i dels bretons, diu: «Era una terra bàrbara i en desconeixia la llengua [...] i la seva gent era salvatge i grossera».¹⁵ No empra el nom de Bretanya cap de les vegades que parla d'un retorn a la llar: «La meua mare m'obligà a retornar a la llar»; vaig conduir [Heloïsa] al meu país»; «havent tornat jo al meu país».¹⁶ És de notar, a més, la complaença d'Abelard a difondre i avalar l'etimologia isidoriana¹⁷

¹² F. LOT, *La France dès origines à la guerre de cent ans*, París: Gallimard, 1941, p. 171: «Le duché de Bretagne, formé de la péninsule armoricaine et du débouché de la Loire, habité par deux races de langue différente, Bas-Bretons et Galots, qui se haïssent encore au XIe siècle.»

¹³ Conan III, en les cartes atorgades a Nantes, se subscriu *Conano Alan comitis filio Nannentium comes*; cf. les col·leccions de documents publicades per G.-A. LOBINEAU. *Histoire de Bretagne*, París: Guignard, 1707, vol. 2: «Preuves»; reimpr. París: Éditions du Palais-Royal, 1973; i també H. MORICE. *Mémoires pour servir de preuves à l'histoire ecclésiastique et civile de Bretagne*. París: Osmond, 1742-1746, 3 vol.; reproducció en CD: Rennes: Sajej, 2003.

¹⁴ MACÉ DE VAUDORÉ. *Dictionnaire historique de Nantes et de l'ancien comté nantais*. Nantes: Merson, 1835, p. 125; A.-A. BRUZEN DE LA MARTINIÈRE. *Le grand dictionnaire géographique, historique et critique*. París: Libraires Associés, 1741, vol. 5, p. 42. El país en qüestió, l'antic *pagus Ratiatensis*, comprèn en l'actual geografia administrativa de França les circumscripcions de Paimboeuf i de Nantes (excepte els cantons de Nantes, Carquefou i la Chapelle-sur-Erdre) del departament de Loire-Inférieure; cf. Abbé BELLEY D'ANVILLE. *Le pays de Rais et Rezé sa capitale*. Nantes: Annales de la Société académique de Nantes, 1868.

¹⁵ *Hist. cal.* (Monfrin 1243-1246): «Terra quippe barbara et terrae mihi lingua incognita erat [...] et gens terrae illius inhumana atque incomposita.»

¹⁶ *Hist. cal.* (Monfrin 155-156, 396-397, 425): «mater mea Lucia repatriare me compulit»; «[Heloïsam] in patriam meam sine mora transmisi»; «ego ad patriam meam reversus.»

¹⁷ ISIDOR DE SEVILLA. *Etym.* 9.2.102: «Brittones quidam latine nominatos suspicantur, eo quod bruti sint, gens intra Oceanum interfusa mari quasi extra orbem posita. De quibus Vergilius (Ecl. 1.67): "Toto divisos orbe Britannos".»

que deriva *Brito* de *brutus*, insistint pel seu compte en el fet que els bretons semblen «brutals i irracionals per llur ignorància».¹⁸ L'obra d'Abelard no transparenta cap sentiment de solidaritat amb els bretons i, en canvi, testimonia d'una manera fefaent que, molt entrat el segle XIII, persistia l'odi tradicional entre els *celtes* i els *gallots*.

D'altra banda, devien seguir estretes i amistoses les relacions entre la petita comarca al sud del riu Loira on havia nascut Abelard i el comtat de Poitiers (Poitou), del qual havia estat segregada. Ho prova el testimoni, que és procedent aduir ací, d'un contemporani d'Abelard, el cronista i versificador Ricard de Poitiers, monjo de Cluny. Per ell tenim la important notícia que Berenguer, pare d'Abelard, era del Poitou. Més encara, el mateix Ricard, molt orgullós de les glòries del seu país natal, devia considerar que Le Pallet n'era una. El cronista, en efecte, que presumia de poeta, insereix en el *Chronicon* tres obres seves versificades: un epitafi del trobador Guillem IX d'Aquitània, comte de Poitiers i duc d'Aquitània, mort l'any 1126; un *planctus* rítmic a la mort, ocorreguda l'any 1149, del seu fill Ramon, príncep d'Aquitània, i l'epitafi d'Abelard, *Summorum maior...*, al qual més avant haurem de referir-nos.¹⁹ El mateix cronista qualifica de «bretona» la mare d'Abelard.²⁰ Però com que Abelard, que passà la infantesa amb la seva mare, afirma, com hem vist, que no sabia bretó, es dedueix que Llúcia —aquest era el nom de l'esposa de Berenguer— era de la Bretanya *gallote*.

Le Pallet, a dotze quilòmetres al sud-oest de Nantes, sobre la ruta que mena a Poitiers, és un llogaret avui tot ple de records oficials dels més il·lustres dels seus fills. Prop de la plaça d'Abelard (*place d'Abélard*) s'arrauleix vella i petita la capella d'Abelard (*chapelle d'Abélard*), i, dalt d'un turonet veí també amb el mateix nom (*butte d'Abélard*), que un calvari corona i el riu Sanguèze contorneja, quatre panys de paret mal estintolats són les desferres d'un antic castell d'on era senyor, diuen, el pare d'Abelard.

¹⁸ *Dial.* 1.3 (De Rijk 128): «Cum enim infinita ea dici Aristoteles sciret quorum infinita est multitudo, ab his idem vocabulum transtulit et huiusmodi nominibus imposuit, ex ea quidem affinitate quod in ipsis saepissime infinitas res includi videret, ut sit potius impositionis nominis causa quam definitionis proprietas; quales quidem causae saepe in etymologiis redduntur, ut "Brito" dictus est "quasi-brutus". Licet enim non omnes vel soli sint stolidi, hic tamen qui nomen "Britonis" composuit secundum affinitatem nominis "bruti", in intentione habuit quod maxima pars Britonum fatua esset, atque hinc hoc nomen illi affine in sono protulit.» Cf. també *Dial.* 2 (De Rijk 583): «Sed has quidem non inveni interpretationes appellari, sed forte etymologiae vocis ipsius sonum maxime consequuntur, sive sint orationes, ut supraposita, sive dictiones, ut Britones quasi-brutones dicti sunt, eoquod bruti et irrationabiles ex insipientia videantur.»

¹⁹ *Recueil des historiens des Gaules et de la France*. París: Palmé, 1869-1904, vol. 12, p. 515; reimpr. Farnborough: Gregg, 1967; *Histoire littéraire de la France*. París: Didot, 1814, vol. 13, p. 530.

²⁰ *Ibid.*: «Namque oritur patre Pictavis et Britona matre.»

lard. Una altra versió, recollida per Charles de Rémusat,²¹ fa néixer Abelard en una modesta casa de dins del poble, aterrada vers l'any 1835. Aquestes tradicions, com és generalment el cas, no tenen gens de valor històric, ni són realment tradicions, és a dir, transmissions orals de fets històrics fins a nosaltres, sinó invencions llibresques modernes. La popularització en el segle XVIII de les lletres autèntiques i apòcrifes d'Abelard és ço que va crear dins Le Pallet —per mitjà de l'erudit local i del viatger assabentat— les «tradicions» abelardianes.

Cal desmentir una d'aquestes tradicions: la que presenta Berenguer, pare d'Abelard, com a senyor de Le Pallet. Abelard —més vanitós que modest— així com no oblidava d'assabentar-nos que el seu pare era cavaller, també ens hauria dit, si ho hagués estat, que era senyor de Le Pallet. A part d'aquesta prova negativa, ja prou forta, els documents n'ofereixen una altra de positiva: quan Abelard va néixer, el senyor de Le Pallet es deia Daniel. Daniel «de Palatio», en efecte, signa com a testimoni de l'acte, que tingué lloc a Nantes l'any 1067, pel qual Alain Fergent, duc de Bretanya, i Maties II, comte de Nantes, després de mort llur pare, Hoël, confirmen les donacions fetes per aquest a la seva muller, Havoïsa, en l'abadia de Quimperlé; i més tard encara, l'any 1020, Daniel de Palatio atorga una donació al monestir de Marmoutiers.²² Atenguem-nos, doncs, a la declaració d'Abelard. El seu pare Berenguer era cavaller: un dels vassallors o mainaders de Daniel, segurament.

Abelard no ens fa conèixer el nombre de germans que tenia. A la *Dialectica*, però, esmenta dues vegades el seu germà Dagobert,²³ a prec del qual i per a la instrucció dels nebots la compon. D'altra banda, l'obituari del Paràclit fa memòria del seu germà Raül.²⁴ Un d'aquests dos, Dagobert o Raül, era potser el germà d'Abelard que temps a venir trobarem a Nantes, prop del comte. Hi havia també una germana, Dionísia, la benèvola protectora

²¹ Ch. DE RÉMUSAT. *Abélard*. París: Ladrangé, 1845, vol. 1, p. 2; reimpr. Frankfurt: Minerva, 1975.

²² H. MORICE. *Mémoires pour servir de preuves à l'histoire ecclésiastique et civile de Bretagne*. París: Osmond, 1742-1746, vol. 1, col. 431, 474; reproducció en CD: Rennes: Sajef, 2003; G.-A. LOBINEAU. *Histoire de Bretagne*. París: Guignard, 1707, col. 119, 185-196; reimpr. París: Éditions du Palais-Royal, 1973.

²³ *Dial.* 1.3.3 i 2.1 (De Rijk 142 i 146). El dubte de Ch. CHARRIER. *Héloïse dans l'histoire et dans la légende*. París: Champion, 1935, p. 34; reimpr. Ginebra: Slatkine, 1977, de si la *Dialectica* és dedicada «à son frère Dagobert ou à frère Dagobert» és inconsistent. En *Dial.* 2.1 (De Rijk 146), Abelard afirma que el motiu d'escriure-la és «el desig que serveixi per a l'ensenyament dels seus nebots» (*nepotum disciplinae desiderium*).

²⁴ A. BOUTILLIER DU RETAIL. *Recueil des historiens de la France. Obituaires de la province de Sens*, vol. 4: *Diocèses de Meaux et de Troyes*. París: Klincksieck, 1923, p. 386-430 (Publications de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres); la commemoració de Raül és el 4 de setembre.

dels amors d'Abelard i mare adoptiva d'Astralabi. Potser hi havia encara un altre germà, Porcari, home d'Església.²⁵ Les nebodes, Àgata i Agnès, que fou priora del Paràclit,²⁶ completen l'esquema que tenim d'aquesta família, presidida per Berenguer i Llúcia, *carissima mater*.²⁷

Quin any nasqué l'hereu de Berenguer i de Llúcia? La data que comanda tota la cronologia d'Abelard és la data de la seva mort, esdevinguda el 21 d'abril del 1142, quan tenia 63 anys d'edat, segons l'obituari francès del Paràclit.²⁸ La seva naixença se situa així entre el 22 d'abril del 1078 i el 21 d'abril del 1079. Aqueixa data concorda d'altra banda amb totes les que podem establir de la vida d'Abelard. Simplificant, no hi ha inconvenient a referir-nos sempre, com és usual, a l'any 1079. Governava llavors Nantes i Bretanya el comte duc Hoël; era duc de Normandia i rei d'Anglaterra Guillem el Conqueridor; rei de França, Felip I, i papa de Roma, Gregori VII.

El sobrenom Abelard

El prejudici de considerar Abelard com a bretó s'ha traduït en la pruija d'atribuir al seu nom (*Abaelardus* o *Abailardus* en llatí, *Abailard* o *Abêlard* en francès) un origen celta. Jean-Pierre Nicéron fou el primer a suscitar la qüestió com un dubte, que la gran autoritat d'Ernest Renan tractà de resoldre.

François d'Amboise, en el prefaci a la primera edició de les obres d'Abelard, de l'any 1616, havia suposat que *Abailardus*, el sobrenom de Pere, derivava de *abeille*.²⁹ François-Armand Gervais, biògraf novel·ler, pretenia que Llúcia l'imposà al seu fill en un pressentiment de la seva futura elo-

²⁵ MORICE. *Mémoires* (cit. nota 22), retreu una escriptura del cartulari de Buzay segons el qual l'any 1150 hi havia a Nantes un canonge anomenat Porcarius qui, tenint un nebot dit Astralabi, podria ésser germà d'Abelard —o d'Heloïsa, caldria afegir—. Pel que fa al cartulari de Buzay (Buzaium, un monestir cistercenc a la comuna de Rouans, Lot-inférieure, del bisbat de Nantes) s'ha de considerar perdut —en tot cas, és inèdit—; cf. H. STEIN. *Bibliographie générale des cartulaires français ou relatifs à l'histoire de France*. París: Picard, 1907.

²⁶ El fet que en l'obituari del Paràclit, a més de la commemoració d'Agnès (28 de febrer), s'hi trobin també les de Llúcia (19 d'octubre), de Dionísia (4 de desembre), d'Harsendis, la mare d'Heloïsa (1 de desembre) i d'Àgata (25 de maig), ha fet pensar a alguns autors que totes elles n'havien estat monges. I els homes que també hi són commemorats, doncs?

²⁷ *Hist. cal.* (Monfrin 155).

²⁸ Cf. *infra*, p. 461, nota 95.

²⁹ *Petri Abaelardi, philosophi et theologi, Abbatis Ruyensis, et Heloisae conjugis eius, primae Paraclitensis Abatissae, opera*, ed. de F. d'Amboise i A. Duchesne. París: Nicolas Buon, 1616; F. D'AMBOISE. *Apologetica praefatio* (PL 178, 73): «Fuit enim Abaelardus [...] sive mavis Abailardum vocitare, de apiculae gallico nomine.»